

KAN RELIGIÖSA HANDLINGAR VARA RATIONELLA FÖR EN ATEIST?

Vad krävs för att en ateist ska kunna utföra religiösa handlingar utan att brista i rationalitet? I den samtida religionsfilosofin finns ett växande intresse för religiösa hållningar som inte kräver regelrätt tro, i termer av försanthållande. Mest utmärkande är kanske framväxten av icke-doxastiska förhållningssätt, där ett religiöst engagemang utgår ifrån agnosticism och en pro-religiös inställning (Schellenberg 2005; Howard-Snyder 2013; Palmqvist 2018). Men det finns också inriktningar där ett religiöst engagemang utgår ifrån regelrätt ateism. Den mest framträdande av dessa torde vara den religiösa fikcionalismen, enligt vilken religiösa ut-sagor ska betraktas som fiktion och det religiösa livet tolkas som ett slags "låtsaslek". Genom en fikcionalistisk omtolkning blir det möjligt för ateisten att delta i traditionell religionsutövning (Deng 2015; Eshleman 2005; Le Poidevin 2016). Det är denna typ av ateistisk religionsutövning vi ska se närmare på.¹

Den religiösa fikcionalismen väcker intressanta frågor rörande rationalitet. Hur långt in i den religiösa fiktionen kan ateisten gå, och vilket slags berättigande krävs för att ateisten inte ska brista i rationalitet? Är det möjligt för en ateist att utföra religiösa handlingar, såsom att be, utan att vara irrationell? Och i så fall, vad krävs för att en sådan handling ska kunna anses berättigad?²

Fikcionalismens företrädare ger huvudsakligen instrumentella svar på dessa frågor: poängen med ateistens religiösa engagemang är att erhålla en rad moraliska, psykologiska och själv-transformerande fördelar. När det gäller enskilda handlingar är den allmänna uppfattningen att även dessa behöver legitimeras med hjälp av externa skäl som är oberoende av fiktionen (Deng 2015, s. 209; Eshleman 2005, s. 189; Le Poidevin 2016, s. 185–87). Jag menar att detta "dubbla berättigande" är orimligt. Det räcker att ateisten har övergripande skäl att engagera sig i

1. För mer om skillnaden mellan icke-doxasticism och fikcionalism, se Palmqvist 2019.

2. Ateism förstås här som uppfattningen att det inte är en reell eller "levande" möjlighet att det existerar en översinnlig, religiös verklighet. Rationalitet förstås i vid bemärkelser, som intellektuellt godtagbart i motsats till intellektuellt klandervärt.

den religiösa fiktionen. Inga ytterligare skäl krävs för att utföra enskilda religiösa handlingar. Denna hållning kommer jag att utveckla och försvara i föreliggande text.

Texten har två huvuddelar, i (1) presenteras den religiösa fikcionalismen, hur ett fikcionalistiskt engagemang berättigas (1.1) och hur enskilda handlingar berättigas (1.2). I (2) presenterar jag min invändning mot det "dubbla berättigandet" och i (2.1) utvecklar jag min uppfattning med hjälp av principen om oberoende skäl att inte handla. Sist följer några avslutande kommentarer (3).

1. RELIGIÖS FIKTIONALISM

Den religiösa fikcionalismen, som termen förstås här, ligger nära andra typer av fikcionalism, såsom moralisk fikcionalism eller metafysisk.³ Det handlar om ett slags instrumentalism, där man använder en viss diskurs vars bokstavliga sanning man är benägen att förneka, för att åtnjuta diverse fördelar. För att kunna göra detta utan att vara ohederlig eller irrationell tolkas den aktuella diskursen fiktivt. Så kan till exempel den som tvivlar på den objektiva giltigheten i moraliska utsagor tolka dessa som nyttig fiktion, utan vilken alla våra liv skulle bli mycket sämre.

Den religiösa fikcionalismens utgångspunkt är att det religiösa språket ska förstås fiktivt.⁴ Vanligen tolkas detta som att det religiösa språket har ett sanningsvärde, men att sanningsvärdet inte är relevant för hur språket används.⁵ Det innebär att vi kan säga att fiktionen (oftast) är bokstavligen falsk, samtidigt som vi också kan förklara varför detta inte spelar någon roll. Fikcionalisten kan alltså tillstå att Gud bokstavligen inte finns, men att detta är lika irrelevant för hennes religionsutövning som det är irrelevant för teaterbesökare att prins Hamlet inte funnits i verkligheten.

Liksom det religiösa språket blir även det religiösa livet en fiktion för fikcionalisten. Att delta i religiösa ritualer och andra religiösa aktivite-

3. För moralisk fikcionalism, se Calderon 2005b. För en kortfattad introduktion till metafysisk, se Calderon 2005a.

4. Fikcionalismen brukar kontrasteras mot icke-realistiska inriktningar som förespråkar reduktionistisk omtolkning av det religiösa språket. Till skillnad från sådan "teologisk positivism" behåller det religiösa språket sin ursprungliga mening under fikcionalismen (Eshleman 2005, s. 187–88).

5. Somliga fikcionalister har även ifrågasatt om det religiösa språket har ett sanningsvärde, se Le Poidevin 1996, s. 108.

ter liknas vid att delta i en "låtsaslek". Följande citat ifrån Le Poidevin tydliggör hur det är tänkt att gå till:

Att ta sig an den religiösa praktiken är att ge sig hän åt en låtsaslek. Genom att i lekens kontext recitera en trosbekännelse låtsas vi att Gud finns. Vi lyssnar till vad vi låtsas är redogörelser för hur Gud och hans folk handlat, och den guden låtsas vi dyrka och tillbe ... Vi tar plats i den fiktiva världen, och låter oss bli så känslomässigt involverade att en gudstjänst kan bli en intensiv upplevelse ... När leken är slut kvarstår en medvetenhet kring våra förpliktelser gentemot oss själva och varandra, och kring behovet att sträva efter andliga värden, och så vidare. (Le Poidevin 1996, s. 119, min övers.)

Notera Le Poidevins fokus på hur fikcionalisten lever sig in i fiktionen, och "tar plats i den fiktiva världen". Det är ett helhjärtat engagemang där verkligheten sätts inom parentes. Denna djupa immersion torde givetvis vara av avgörande betydelse för fikcionalisten. Det räcker inte att betrakta religiöst språk som en fiktion, eftersom man också kan förhålla sig avståndstagande och kritisk till en fiktion. Man måste "gå upp" i fiktionen för att det ska ge avsedd effekt.

1.1 *Varför engagera sig i religiös fikcionalism?*

Den religiösa fikcionalismen förstås vanligen instrumentalistiskt, som något man utövar för att uppnå mål som ligger utanför fiktionen. Men exakt vad är det man vill uppnå? Le Poidevin exemplifierar med medvetenhet kring moraliska förpliktelser och behovet av andliga värden. Eshleman uttrycker det i termer av att "strukturera sitt liv kring en uppfattning av det goda, och få till stånd en motsvarande förvandling av den egna karaktären" (Eshleman 2005, s. 188, min övers.). Moralisk medvetenhet, andlighet och att bli en "bättre människa" är värden som ofta associeras med ett religiöst liv, och det är uppenbart att Le Poidevin och Eshleman tänker sig att fikcionalisten kommer att åtnjuta ungefär desamma "trons frukter" som den religiöst troende.

Jag har i ett annat sammanhang ifrågasatt detta antagande, då det verkar orimligt att tänka sig att religiösa symboler och riter har samma effekt om de tolkas fiktivt, som då de tolkas realistiskt (Palmqvist 2019, s. 9–10). Invändningen ska dock inte tolkas som att det inte skulle gå att berättiga religiös fikcionalism utifrån de fördelar ett sådant engagemang ger individen. Den innebär enbart att det är orimligt att föreställa sig att dessa fördelar skulle vara desamma som en troende får

ut av sitt religiösa engagemang. Deng, som själv lyft fram en liknande invändning, har påpekat att det är fullt tillräckligt om fikcionalisten åtnjuter ett slags svagare version av de fördelar den troende får (Deng 2015, s. 203–9). Även Eshleman har påpekat att det enda som egentligen behövs för att legitimera religiös fikcionalism är att det på något sätt bidrar till ”mänsklig blomstring” (Eshleman 2005, s. 195).

Frågan om fikcionalisten verkligen kan åtnjuta samma ”frukter” av sitt religiösa engagemang som den troende är en av de mer genomlysta i litteraturen. Däremot har inte den angränsande frågan, om fikcionalisten erhåller några exklusiva fördelar, diskuterats alls lika mycket. Men det verkar rimligt att tänka sig, att den typ av starkt uppgående i en fiktion som Le Poidevin beskriver kan resultera i fler fördelar än de som vanligtvis förknippas med ett religiöst liv, som ökad intellektuell och känslomässig flexibilitet, och ökad förmåga till empati och inlevelse. Rimligen borde sådana fördelar kunna var minst lika starkt vägande skäl att engagera sig i religiös fikcionalism som svagare versioner av den troende realistens fördelar. Vilket ytterligare talar för Eshlemans tes, att religiös fikcionalism kan legitimeras som en bidragande källa till ”mänsklig blomstring”.

1.2 *Principen om oberoende skäl*

Förutom det övergripande rättfärdigandet kräver fikcionalismens förespråkare i allmänhet även att fikcionalisten måste ha av fiktionen oberoende skäl för att utföra enskilda religiösa handlingar, såsom bön (Deng 2015, s. 201; Le Poidevin 2016, s. 185–87). Vi kan kalla detta för principen om oberoende skäl (OS):

OS: Enskilda fikcionalistiska handlingar är rationellt acceptabla, så länge subjektet har av fiktionen oberoende skäl för dessa handlingar.

Till stöd för OS ger Deng ett exempel, med en person vars fiktiva religion förbjuder omgifte. Hon påpekar att detta i sig inte utgör något skäl emot att gifta om sig, eftersom personen strikt taget inte tror på religionen eller dess livsregler. Enbart om personen redan från början och oberoende av fiktionen var emot omgifte kommer hon följa religionens bud (Deng 2015, s. 201). Så långt framstår OS som rimlig, och ännu mer så om vi tänker på Don Quijote, som väl är sinnebilden för någon som agerar som om fiktionen är sann. Givetvis är Don Quijote klandervärd ur rationell synvinkel, när han agerar som om han levde i en riddarroman. Men den som handlar som om fiktionen är sann utan oberoende skäl är ännu

mer klandervärd än Don Quijote. Riddaren av den sorgliga skepnaden kan ju delvis bli ursäktad eftersom han tror att fiktionen är sann. Det kan inte fikcionalisten som saknar oberoende skäl. Hon är därför lika irrationell som Don Quijote hade varit, om han vetat att riddarromanerna var påhittade, och ändå gett sig in i striden med väderkvarnarna.

Le Poidevins resonemang om fikcionalistisk bön illustrerar väl hur OS används i praktiken. Enligt Le Poidevin kan en troende realist ha åtminstone tre olika slags skäl för att be; hon kan be Gud om saker hon önskar, hon kan vända sig till Gud för sällskap, och hon kan be i syfte att hennes egen vilja ska bli mer i linje med Guds vilja. Eftersom fikcionalisten inte tror att Gud finns är hon, enligt Le Poidevin, hänvisad till den tredje typen av skäl. Alltså kan fikcionalisten, utifrån OS, enbart be om hennes bön syftar till moralisk självförbättring (Le Poidevin 2016, s. 186–87). Då Le Poidevin räknar med att fikcionalisten redan har skäl att överhuvudtaget ägna sig åt fikcionalism kräver han på detta sätt ett dubbelt berättigande: det krävs både ett övergripande och ett specifikt berättigande av den enskilda handlingen.

2. EMOT PRINCIPEN OM OBEROENDE SKÄL

Ståndpunkten att fikcionalistiska handlingar kräver dubbelt berättigande, att såväl enskilda handlingar som det fikcionalistiska engagemanget i sig måste kunna berättigas rationellt, är inte rimlig. Om det övergripande fikcionalistiska engagemanget kan rättfärdigas behövs inga oberoende skäl för enskilda handlingar.

För att tydliggöra problemet med OS behöver vi göra en distinktion mellan två typer av fiktion. Den vanligaste typen är fiktion där vi är passiva läsare eller åskådare, såsom litteratur, teater, film och tv-serier etc. Vi kan kalla denna typ för passiv fiktion. Men det finns också en annan typ, där vi är aktiva deltagare. Här hittar vi företeelser som dataspel, improvisationsteater (och andra teaterformer som bygger på aktivt deltagande), rollspel (speciellt "lajvrollspel" där deltagarna klär ut sig och agerar som sin rollfigur) och, inte minst, låtsaslek (där barns lek givetvis är huvudtypen). Vi kan kalla denna senare typ för aktiv fiktion. Min poäng är att OS är rimlig för passiv fiktion, men inte för aktiv, och att religiös fikcionalism måste förstås som aktiv fiktion.

P1: OS är rimlig för passiv fiktion.⁶

6. Premiss 1 är strikt talat redundant, men finns med för ökad tydlighet.

P2: OS är orimlig för aktiv fiktion

P3: Religiös fikcionalism är en typ av aktiv fiktion

S: OS är orimlig för religiös fikcionalism

P1 torde vara okontroversiell. Att handla enbart utifrån fiktiva grunder, baserat på en skönlitterär narrativ eller handlingen i en spelfilm, är knappast rationellt. Det är mycket svårt att se hur ett sådant agerande leder till något annat än den typ av galenskap vi förknippar med riddaren av den sorgliga skepnaden.

P2 kan möjligen ifrågasättas, så här vill jag utarbeta mina exempel. Vi kan börja med dataspel. När jag spelar dataspel har jag rimligen något slags övergripande skäl för att göra så. Spelar jag med vänner kan det vara sociala skäl, spelar jag ensam skäl som har att göra med en vilja att bli underhållen, att koppla av, att få gå upp i en fiktion etc. Men när jag väl spelar behöver jag ingen ytterligare motivation för mina handlingar i spelet. Fiktionen ger mig nog med motivation, den enda motivation jag behöver för att döda den fiktiva draken är att mitt fiktiva alter ego i spelet ska få det fiktiva magiska svärd draken vaktar.

Samma sak med de andra typerna av aktiv fiktion. Den som spelar rollspel tar sig an en fiktiv karaktär att gestalta, och så länge hon spelar sin roll är det den fiktiva karaktärens fiktiva preferenser och fiktiva motivation hon förväntas agera efter. Om jag deltar i ett medeltidslägg, och några studenter utklädda till knektar jagar mig med hillebarder som nästan ser äkta ut, då springer jag. Inte för att jag har några av fiktionen oberoende skäl att springa, eller för att jag är förvirrad och blandar ihop fiktion och verklighet, utan för att fiktionen kräver det och för att jag skulle förstöra fiktionen om jag inte sprang. På samma sätt behöver den som ägnar sig åt improvisationsteater knappast motiveras av faktorer utanför dramat för att kunna improvisera. OS skulle döda varje improvisationsföreställning tämligen snabbt, precis som den skulle omöjliggöra rollspel.

OS ter sig ännu mer absurd om vi tittar på låtsaslekar, såsom de vanligen leks av barn. Barn har inte skäl utanför leken för de handlingar de utför i leken. Men det betyder inte att leken är irrationell, då den drivs av sin egen inre logik och sina egna regler (även om dessa ofta ändras löpande av barnen som deltar).

P3 torde också vara relativt okontroversiell. Att ledande fikcionalister förespråkar en berättigandemodell som enbart är rimlig för passiv fiktion beror ju inte på att de kategoriserar religiös fikcionalism annorlunda, utan på att de inte gjort distinktionen mellan aktiv och passiv

fiktion. Det är inte ovanligt att religionsfilosofer beskylls för att ägna alltför mycket uppmärksamhet åt religionens texter och dogmer, på bekostnad av dess riter och det religiösa livet. Det är symptomatiskt att filosofer som Eshleman och Le Poidevin ägnar betydligt större utrymme åt att förklara fikcionalismens språkliga ansats, än de gör åt den djupa inlevelse och det uppgående i fiktionen som också är nödvändiga delar i den religiösa fikcionalismen. Därför är det knappast överraskande att de inte uppmärksammar den aktiva fiktionens särart. Men givet distinktionen finns knappast något utrymme för att tolka den religiösa fikcionalismen som annat än aktiv, speciellt med tanke på vad Le Poidevin skriver om att gå upp i fiktionen och leka en "lätsaslek".⁷

S följer ur premisserna. Slutsatsens rimlighet kan ytterligare beläggas, om vi bryter ned det fiktiva, religiösa engagemanget i enskilda handlingar. Tänk exempelvis på de många moment en katolsk mässa innehåller: psalmsång, liturgi, bön, predikan, nattvard, trosbekännelse, välsignelse, läsning av bibeltext osv. Utifrån OS måste fikcionalisten avkrävas oberoende skäl för att delta i varje enskilt moment. Men i så fall skulle fikcionalisten få så fullt upp med att hålla reda på sina oberoende skäl, att någon djupare immersion i den religiösa fiktionen vore omöjlig att uppnå. Slavisk efterföljd till OS skulle helt enkelt störa eller till och med förstöra fiktionen.

2.1 *Oberoende skäl att inte handla*

Jag har hittills argumenterat för att OS inte är rimlig för aktiv fiktion. Det är nu dags att kvalificera den ståndpunkten, så att vi kan bemöta invändningar i stil med Dengs mycket övertygande exempel med omgifte. Det verkar ju högst orimligt att avstå ifrån att gifta om sig, eller göra något annat som går stick i stäv med ens egentliga vilja eller intressen, enbart på grund av att man gått upp i en fiktion. Men vi behöver inte något så starkt som OS för att förklara varför man inte ska handla utifrån fiktionen vid sådana tillfällen, det räcker med en betydligt svagare princip. Ett slags "oskyldig tills motsatsen bevisats"-princip, utifrån vilken det alltid är tillåtet att agera i den aktiva fiktionen så länge man saknar av fiktionen oberoende skäl att *inte* agera. Att agera utifrån fiktionen är alltid *pro tanto* berättigat, men berättigandet kan försvinna om subjektet har av fiktionen oberoende skäl att inte följa fiktionen. Vi kan kalla detta principen om oberoende skäl att inte handla (OSI):

7. Det finns dock mer passiva versioner av religiös fikcionalism. För en variant som främst behandlar fikcionalismen som ett sätt att tillägna sig religiös text, se Lipton 2009.

OSI: Enskilda fikcionalistiska handlingar är *pro tanto* rationellt acceptabla, så länge av fiktionen oberoende skäl att inte handla saknas.

I Dengs exempel med omgifte kan vi säga att om en frånskild fiktiona- list är engagerad i en religion som förbjuder omgifte men ändå vill gifta om sig, då har den personen av fiktionen oberoende skäl att inte agera i linje med fiktionen. Eller om vi återgår till de tidigare exemplen på aktiv fiktion, kan vi tänka oss att jag har svår astma och därför inte springer ifrån "knektarna" i medeltidslajvet, trots att fiktionen uppmanar mig. Eller om jag spelar dataspel kanske jag blir hungrig, så att jag slutar spela och lagar middag i stället för att döda draken. Poängen är givetvis att om verkligheten ger oss skäl att inte handla utifrån fiktionen, är det verkligheten som gäller.

Utifrån OSI kan vi alltså säga, att en enskild fikcionalistisk handling är rationellt acceptabel, så länge subjektet har godtagbara skäl till sitt övergripande fikcionalistiska engagemang, och saknar av fiktionen oberoende skäl att inte utföra handlingen. Inget annat berättigande krävs.

3. AVSLUTANDE KOMMENTARER

Genom att göra en distinktion mellan passiv och aktiv fiktion blir det tydligt, att vad som är orimligt gällande passiv fiktion (att agera på den utan oberoende skäl) tvärtom är närmast nödvändigt vad gäller aktiv fiktion. För den religiösa fikcionalismen är detta ett välkommet resultat, då det gör fikcionalisten fri att gå upp i fiktionen, utan att för den sakens skull riskera att agera irrationellt.

Jag har diskuterat enskilda handlingar i religiös fiktion, men det torde vara uppenbart att resultatet generaliserar till all form av aktiv fiktion. Det verkar också rimligt att tänka sig att resultatet generaliserar till andra, närliggande former av fikcionalism, såsom moralisk fiktiona- lism. Men det är förstas något som behöver undersökas mer i detalj innan några alltför starka slutsatser kan dras.

LITTERATUR

- Eshleman, A. 2005. "Can an Atheist Believe in God?". *Religious Studies* 41, s. 183–99.
- Deng, N. 2015. "Religion for Naturalists". *International Journal for Philosophy of Religion* 78, s. 195–214.

- Howard-Snyder, D. 2013. "Propositional Faith: What It Is and What It Is Not". *American Philosophical Quarterly* 50, s. 357–72.
- Kalderon, M. E. 2005a. "Introduction". I *Fictionalism in Metaphysics*, red. M. E. Kalderson, s. 1–13. Oxford: Oxford University Press.
- . 2005b. *Moral Fictionalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Le Poidevin, R. 1996. *Arguing for Atheism: An Introduction to the Philosophy of Religion*. New York: Routledge.
- . 2016. "Playing the God Game". I *Alternative Concepts of God*, red. Andrei A. Buckareff och Yujin Nagasawa, s. 178–91. Oxford: Oxford University Press.
- Lipton, P. 2009. "Science and Religion: The Immersion Solution". I *Philosophers and God*, red. J. Cornwell och M. McGhee, s. 1–19. London: Continuum.
- Palmqvist, C-J. 2018. "Faith and Hope in Situations of Epistemic Uncertainty". *Religious Studies* (Early View), s. 1–17.
- . 2019. "Forms of Belief-Less Religion". *Religious Studies* (Early View), s. 1–17.
- Schellenberg, J. L. 2005. *Prolegomena to a Philosophy of Religion*. Ithaca: Cornell University Press.